

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het spook van Weimar: een democratie in crisis

Blommestijn, R.

Citation

Blommestijn, R. (2022, April 12). *Het spook van Weimar: een democratie in crisis*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3303445>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3303445>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 1

Inleidende beschouwing: het tragische lot van Weimar

*Stellt sich die Wirklichkeit des staatlichen Lebens als die dauernde Herstellung seiner Wirklichkeit als souveräner Willensverband dar, so ist seine Wirklichkeit die seines Integrationssystems.*¹

Rudolf Smend (1882-1975)

§ 1.1. Inleiding

Het jaar 1848 wordt over het algemeen gezien als een belangrijk jaar wat betreft het begin van de democratische traditie in West-Europa, die zich feitelijk vanaf de Franse Revolutie (1789) ontwikkelde. Opvallend is dat de democratische geest in Duitsland veel minder vlamvatte dan in de haar omringende landen. Een waarlijk democratische staatsvorm kwam er in Duitsland pas na november 1918, toen de Weimarrepubliek in Berlijn werd uitgeroepen. De veranderingen die met de stichting van de Weimarrepubliek werden doorgevoerd, waren echter ongekend. Vrijwel *over night* vond de transitie plaats van het Tweede Duitse Keizerrijk – met veel macht voor de Keizer, de adel en het leger enerzijds en met beperkte inspraak van het volk anderzijds – naar een democratische staatsvorm met algemeen kiesrecht voor zowel mannen als vrouwen.²

Gezien het gebrek aan democratische traditie, gingen de opstellers van de Weimargrondwet te raden bij de democratische traditie van andere landen zoals Groot-Brittannië en Frankrijk. De opstellers van de Grondwet leken welhaast op scheikundigen in een lab, die poogden verschillende aspecten van democratische tradities te combineren en om te vormen tot het begin van een Duitse democratische traditie. Net als bij ieder experiment, gingen er ook bij het opstellen van de Weimargrondwet dingen mis. Zowel gedurende de bestaansgeschiedenis van de Weimarrepubliek als na haar val is dan ook gewezen op de problematische aspecten van de Weimargrondwet, zoals het te veel aan macht van de Rijkspresident – gekscherend *Ersatzkaiser* genoemd – of het stelsel van proportionele vertegenwoordiging dat zou leiden tot een *Parteienstaat*.

Deze problematische aspecten zijn gedeeltelijk het gevolg van compromissen die werden gesloten aan het begin van de Weimarrepubliek tussen de gevestigde machtsstructuren enerzijds (zoals het leger en de industriëlen) en de democratische krachten (voornamelijk sociaaldemocraten)

¹ Rudolf Smend, 'Verfassung und Verfassungsrecht (1928)', in: Rudolf Smend, *Staatsrechtliche Abhandlungen und andere Aufsätze*, Berlijn: Duncker & Humblot 2010, p. 171.

² De Weimarconstitutie werd wel gezien als de meest democratische uit die periode. Benjamin Hett, *De populist. Adolf Hitler, de ondergang van de Weimarrepubliek en de opkomst van het Derde Rijk*, Amsterdam: Balans 2018, p. 24.

anderzijds.³ Het leger en de industriëlen besloten samen te werken met de sociaaldemocraten, uit angst voor een communistische machtsovername. Deze angst kwam niet uit de lucht vallen: op 9 november werden in Berlijn vlak na elkaar ‘de republiek’ en de ‘communistische staat’ uitgeroepen. Daarnaast waren in verschillende steden zogenaamde ‘raden’ gevestigd naar het voorbeeld van de in 1917 gevestigde Sovjet-Unie. Mede door de samenwerking tussen de gevestigde machtsstructuren en het gesloten compromis, verloren de communisten de machtsstrijd.

Dit leidde tot verbittering: zowel bij de communisten als bij de linkerflank van de SPD, die zich had afgesplitst onder de naam *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (USPD). De communisten richtten hiertoe een eigen partij op, de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) die onder Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg opriep tot het omverwerpen van de nieuw gevestigde Weimarstaat. Hoewel Liebknecht en Luxemburg de dood vonden in protesten, volhardden hun opvolgers het verzet tegen de Weimarrepubliek, waarmee zij zich nooit volledig verzoenden en die zij beschouwden als verraad. Er vonden gedurende de gehele geschiedenis van de Weimarrepubliek communistische opstanden plaats en er werd doorlopend opgeroepen tot het omverwerpen van de democratie. Tegen het einde van de Weimarrepubliek, onder invloed van de *Beurskrach*, vond het communisme steun onder een groeiend deel van de bevolking. Vanaf 1932 had de KPD, samen met de nazi's, een meerderheid in de Rijksdag. Het enige dat beide groepen verbond, was de felle weerstand tegen de Weimarrepubliek. Van samenwerking tussen de nazi's en communisten was dan ook geen sprake; de communisten zouden zelfs het eerste slachtoffer worden van de machtsovername van de nazi's na de aanname van het Rijksdagbranddecreet.

De nazi's behoorden tot een andere zijde van protest: de contrarevolutionaire zijde. Waar de communisten van mening waren dat de revolutie niet ver genoeg ging, waren de contrarevolutionairen van mening dat de revolutie moest worden teruggedraaid. Zij keken met weemoed terug op de – zo vonden zij – idyllische situatie van voor de Eerste Wereldoorlog. Kort gezegd richtten de contrarevolutionairen zich tegen de Weimardemocratie en de revolutie van 1918, maar ook tegen het (zo vonden zij) vroegtijdig beëindigen van de Eerste Wereldoorlog. In contrarevolutionaire kringen werd de opvatting gehuldigd dat het Duitse verlies van de Eerste Wereldoorlog niet het resultaat was van een overwinning van de geallieerden op het slagveld, maar een dolksteek in de rug was geweest van (sociaal)democraten en andere groepen die Duitsland niet positief waren gezind (zoals de Joden –

³ Vaak wordt gesproken over een ‘republiek zonder republikeinen’ of een ‘democratie zonder democraten’. Zie hiervoor bijvoorbeeld Walter Pauly, ‘Gerhard Anshütz’, in: Jacobson & Schlink (red.), *Weimar. A jurisprudence of crisis* (Belinda Cooper vert.), Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press 2002, p. 130. Over de vraag of deze beweringen juist zijn, bestaat discussie. Zie hiervoor bijvoorbeeld Collin Storer, *A short history of the Weimar Republic*, Londen/New York: I.B. Tauris 2013, p. 27 en Udi Greenberg 2014, *The Weimar Century. German émigrés and the ideological foundations of the cold war*, Princeton & Oxford: Princeton University Press, p. 14. Er kan volgens de Amerikaanse historicus Joseph Bendersky beter worden gesproken van een ‘republiek zonder republikeinse meerderheid’. Zie hiervoor Joseph Bendersky, *A Concise History of Nazi Germany*, Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers, Inc. 2014, p. 6.

althans zo betoogden de nazi's). Zij vonden zich gesteund in dit narratief, dat bekend werd onder de naam dolkstootlegende [*Dolchstoßlegende*], door hetgeen destijds in de media en door de politiek aan de bevolking was voorgehouden: Duitsland stond op het punt de oorlog te winnen.

De dolkstootlegende, maar ook de rancune jegens de Weimarrepubliek, werd versterkt na de ondertekening van het Verdrag van Versailles. Mede door deze ondertekening nam de steun voor de democratische partijen die de Weimarrepubliek hadden opgericht en vanaf het begin hadden gesteund, flink af – bij de verkiezingen die volgden na de ondertekening van het Verdrag, raakten zij hun meerderheid kwijt. Niet alleen volgens contrarevolutionairen, maar volgens veel Duitsers hadden zij Duitsland 'in de uitverkoop' gedaan en waren zij schuldig aan alle misère die hierop volgde. De ondertekening van het Verdrag van Versailles loopt dan ook als een rode draad door de verschillende crises waar de Weimarrepubliek mee te maken kreeg. Zo speelde het een rol bij diverse opstanden tegen de Republiek en in verschillende protestredes die werden gehouden. Bovenal was het de directe aanleiding van de bezetting van het Ruhrgebied en de daaropvolgende hyperinflatie.

Na de bezetting van het Ruhrgebied en het einde van de hyperinflatie brak een tweede periode aan voor de Weimarrepubliek. Een periode die ook wel wordt aangeduid als Weimars 'gouden jaren' (1923-1929). In deze periode komt er, voornamelijk onder leiding van Gustav Stresemann (1878-1929), steeds meer toenadering tot andere West-Europese landen. Echter wordt deze periode van stabiliteit vaak overschat: politieke moorden bleven aan de orde van de dag, kabinetten kwamen veelvuldig ten val vanwege interne conflicten en onder de radar werd de aanhang van groepen die tegen de Weimarrepubliek waren gekant steeds groter.

Dit werd duidelijk zichtbaar in de laatste periode van de Weimarrepubliek, waarvan het begin bijna geheel samenvalt met de dood van Stresemann en die begint na de *Wallstreet crash* van november 1929. Duitsland kreeg het zwaar te verduren na deze *crash* vanwege het geld dat zij had geleend van de Verenigde Staten. Het kabinet-Müller, het laatste kabinet in Weimar dat een werkelijk democratisch mandaat kende, kwam in 1930 ten val ten gevolge van de economische crisis. Vanaf dat moment bleek de enige mogelijkheid om nog te regeren artikel 48 van de Weimargrondwet te zijn. Strikt genomen kenden de kabinetten na de val van het kabinet-Müller geen werkelijk democratische basis (*ergo*: een meerderheid in de Rijksdag) meer. De economische crisis leidde hiermee tot een politieke crisis.

De partij die bij uitstek van het momentum van de economische crisis wist te profiteren, was de NSDAP van Adolf Hitler. Hitler had zich vanaf 1925, tijdens zijn verblijf in Landsberg na een mislukte coup poging in München, voorgenomen in te zetten op een 'legale revolutie' (een machtsovername door middel van democratische middelen, zoals het winnen van verkiezingen) en steeds meer macht naar zich toetrokken. Tijdens de verkiezingen die werden gehouden na de val van het kabinet-Müller behaalde de NSDAP 18,3% van de stemmen en brak de partij officieel door in de landelijke politiek. Na de verkiezingen van juli 1932 werd de NSDAP voor het eerst de grootste partij in de Rijksdag. Aan de revolutionaire zijde van het politieke spectrum wist de KPD steeds meer

stemmen te behalen: de partij behaalde 14,3% van de stemmen en hiermee hadden de NSDAP en de KPD samen een (vijandige) meerderheid in de Rijksdag.

Er gingen stemmen op om Hitler tot Rijkskanselier te benoemen en hem door samenwerking te ‘temmen’. Hindenburg weigerde dit en daarom dienden nogmaals nieuwe verkiezingen te worden gehouden. Hitler behaalde in deze nieuwe verkiezingen aanzienlijk minder stemmen, maar zijn partij bleef wel de grootste in de Rijksdag. Hindenburg besloot hierna toch over te gaan tot de benoeming van Hitler als Rijkskanselier. Geweld was aan de orde van de dag. Leden van Hitlers paramilitaire groepering, de *Sturmabteilung* (SA), verstoorden politieke bijeenkomsten van tegenstanders en na het Rijksdagbranddecreet van 27 februari 1933 kreeg dit geweld een legale basis. Politiek was in deze periode niet langer gebonden aan de staat, die het geweldsmonopolie niet langer kon handhaven, maar speelde zich af op straat.

Onder deze druk en intimidatie stemde de Rijksdag op 23 maart 1933 in met de Machtigingswet [*Ermächtigungsgesetz*], de *Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich*, die de basis zou vormen voor het formele einde van de Weimarrepubliek. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, had de ‘legale revolutie’ van Hitler geen werkelijk democratische basis. Onder invloed van de intimidatie van politieke tegenstanders, het onvermogen het geweldsmonopolie te handhaven door de Weimarstaat, gebrek aan vrijheid van meningsuiting en het onvermogen van de andere partijen om hun onderlinge tegenstellingen te overbruggen, greep Hitler de macht.⁴ Omstreeks augustus 1934 had Hitler zijn nieuw verkregen machtspositie weten te consolideren. Hij had zijn ogen intussen al gericht op de uitbreiding van *Lebensraum* voor het Duitse volk in het Oosten van Europa: in die ambitie is de een van de formele oorzaken van het begin van de Tweede Wereldoorlog, waarin Nazi-Duitsland de wereld vanaf 3 september 1939 meesleurde, gelegen. De eerste waarlijk democratische Duitse staat ging vroegtijdig ten onder en liep hiermee de mogelijkheid mis om een democratische cultuur te ontwikkelen en de noodzakelijke, blijvende steun onder de bevolking te verkrijgen.

§ 1.2. Centrale thematiek en opbouw

De dominante rechtsfilosofische stroming tijdens het Duitse Tweede Keizerrijk was het wetspositivisme, een vorm van rechtspositivisme die tevens ten grondslag lag aan de Weimargrondwet. Dit wetspositivisme was gedurende het Tweede Keizerrijk al bekritiseerd, maar was vooral gedurende de Weimarrepubliek veelvuldig onderwerp van discussie. Tevens vormde het aanleiding voor rechtstheoretische debatten na de Tweede Wereldoorlog. Zo stelde de Duitse rechtsfilosoof Gustav Radbruch dat de Duitse rechtstheorie de juristenstand en het volk weerloos had gemaakt tegen misdadige wetten door gebruik te maken van de principes ‘wet is wet’ en ‘bevel is

⁴ Zie ook Ellian & Blommestijn, ‘100 jaar Weimar. Reflectie op democratie’, *NJB*, p. 3018-3024. Deze introductie is grotendeels gebaseerd op de thematiek die in hoofdstuk 1 aan de orde komt.

bevel'.⁵ Dit proefschrift denkt verder in het spoor van Radbruch en bespreekt het dominante wetspositivisme, opvattingen van enkele critici van dit wetspositivisme, alsmede de veelvuldige crises waar de Weimarrepubliek mee te maken kreeg teneinde de volgende hoofdvraag te beantwoorden:

In hoeverre boden de juridische en rechtsfilosofische concepten die ten grondslag lagen aan de Weimardemocratie reële mogelijkheden om de democratische staatsvorm te verdedigen?

Om deze vraag te beantwoorden, komen in de verschillende hoofdstukken achtereenvolgens verschillende deelvragen aan de orde. Ten eerste wordt in het tweede hoofdstuk de vraag beantwoord *tegen welke historische achtergrond de Weimardemocratie tot stand kwam en welke vijandige tendensen zich gedurende haar bestaansgeschiedenis manifesteerden*. In het verlengde daarvan wordt de vraag beantwoord *in hoeverre de feitelijke en juridische werkelijkheid met elkaar in overeenstemming waren*. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste historische gebeurtenissen die hebben geleid tot de vestiging van de Weimarrepubliek beschreven en staan de crises die deze Republiek gedurende haar bestaansgeschiedenis te verduren kreeg centraal. Specifiek ga ik hierbij in op de relatie tussen de crises en het latere verval van de Republiek. Dit hoofdstuk vormt een belangrijk uitgangspunt voor de rest van het proefschrift omdat het de achtergrond laat zien van de gebeurtenissen en denkbeelden die in de daaropvolgende hoofdstukken centraal staat. Dit hoofdstuk moet dan ook worden gezien als het kader tegen welke achtergrond de theorieën en denkbeelden moeten worden begrepen.

Het derde hoofdstuk gaat in op de rechtsfilosofische stroming die leidend was ten tijde van het Tweede Keizerrijk en de vestiging van de Weimarrepubliek: het Duitse wetspositivisme. Dit wetspositivisme is niet alleen belangrijk om de uitgangspunten van de Weimargrondwet te begrijpen, maar tevens om de latere kritiek op deze stroming, die in de vervolghoofdstukken centraal staat, te duiden. In dit hoofdstuk komt de vraag aan de orde *in hoeverre het Duitse rechtspositivisme de Weimardemocratie in staat stelde om zich te verdedigen tegen vijandige tendensen*. Duidelijk zal worden dat het Duitse wetspositivisme juist de antidemocratische tendensen binnen de Duitse staat versterkte en hier in zekere zin een rechtvaardiging voor bood. Het wetspositivisme biedt aldus geen aanknopingspunten tot een rechtsfilosofische verdedigingslinie van de Weimardemocratie.

De rechtsfilosofische uitgangspunten van de Weimardemocratie, die ten grondslag liggen aan diens Grondwet, staan in het vierde hoofdstuk centraal. Om deze uitgangspunten te begrijpen, is eerst een begrip noodzakelijk van het Duitse wetspositivisme, dat in hoofdstuk 3 aan de orde kwam. De 'juridische werkelijkheid' van de Weimardemocratie komt specifiek aan bod in hoofdstuk 4 van dit proefschrift. In dit hoofdstuk komen de belangrijkste denkers aan bod die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van de Weimarrepubliek. De deelvraag die beantwoord wordt is *in hoeverre de grondwettelijke uitgangspunten van de Weimargrondwet de Weimardemocratie in staat stelde om zich*

⁵ Gustav Radbruch, 'Fünf Minuten Rechtsphilosophie', in: *Rhein-Neckar-Zeitung*, 12 september 1945. Zie tevens Gustav Radbruch, 'Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht', in: *Süddeutsche Juristen-Zeitung*, augustus 1946.

te verdedigen tegen vijandige tendensen. Deze vraag wordt specifiek beantwoord aan de hand van de rechtstheoretische uitgangspunten van Hugo Preuß en Max Weber, die een belangrijke rol speelden bij de totstandkoming van de Weimargrondwet.

Als de achtergrond van de Weimardemocratie, het wetspositivisme en de uitgangspunten Weimargrondwet in hoofdstuk 2, 3 en 4 zijn besproken, kan worden overgegaan tot een analyse van de centrale denkers in dit proefschrift – die allen kritiek hadden op deze uitgangspunten. Een van de belangrijkste critici van het wetspositivisme was de Oostenrijkse denker Hans Kelsen: zijn denkbeelden staan in het vijfde hoofdstuk centraal. Duidelijk wordt dat Kelsen voornamelijk kritiek heeft op de verbinding van staat en recht, zoals deze door het wetspositivisme wordt voorgestaan. Hij stelt het belang van de legaliteit binnen de democratische rechtsstaat aan de orde. De vraag die specifiek in dit hoofdstuk wordt beantwoord, is *in hoeverre de rechtsfilosofische opvattingen van Kelsen, die een breuk betekenen met het Duitse wetspositivisme, aanknopingspunten bieden om de Weimardemocratie te verdedigen tegen vijandige tendensen.* In dit hoofdstuk wordt aangetoond dat, hoewel Kelsen breekt met het Duitse wetspositivisme, zijn theorie tevens geen aanknopingspunten biedt voor een rechtsfilosofische verdedigingslinie van de Weimardemocratie. Zijn theorie legt de nadruk op het legale karakter van de rechtsorde en gaat hiermee volledig voorbij aan de vraag naar de legitimiteit. Wanneer het komt tot een aanval van de democratie, is zijn theorie eerder een voedingsbodem voor een democratische zelfmoord dan voor een effectieve verdediging. Kelsen richt zich in het geheel niet op de verdediging van de democratie.

Dat brengt ons, in het zesde hoofdstuk, bij de denkbeelden van Carl Schmitt. Schmitt was de belangrijkste tegenstander van Kelsen ten tijde van de Weimarrepubliek. Hij legt de nadruk op de legitimiteit van de rechtsorde en op een haar funderende, transcendente beslissing. Deze beslissing omvat enkele kernwaarden – neergelegd in de constitutionele kern – die verdedigd dienen te worden. Hiermee geeft Schmitt de eerste aanzetten tot een democratische theorie die zich meer richt op legitimiteit in plaats van legaliteit. De vraag rijst *in hoeverre de rechtsfilosofische opvattingen van Carl Schmitt, die een fel tegenstander was van zowel het Duitse wetspositivisme als van de legalistische rechtstheorie van Kelsen, aanknopingspunten bieden om de Weimardemocratie te verdedigen tegen vijandige tendensen.* Duidelijk wordt dat, hoewel Schmitt spreekt van het verdedigen van de constitutionele kern, er weinig aandacht is voor de almacht van de staat – die zijn theorie eerder versterkt dan ontkracht. De soeverein krijgt bij Schmitt dusdanig veel macht, dat het recht weerloos staat tegenover de aanval van bovenaf. Schmitt acht dit noodzakelijk in de noodtoestand, waarin de statelijke almacht onbeperkt dient te zijn, maar verliest de realiteit uit het oog: wat als de soeverein zich tegen de democratie keert?

Het belang van deze vraag werd pijnlijk duidelijk in de nadagen van de Weimarrepubliek, toen de steun voor de democratische staatsvorm steeds verder afbrokkelde en er steeds meer macht kwam te liggen bij de soeverein (de Rijkspresident in de Weimarrepubliek). Schmitt faciliteerde deze soevereine macht eerder dan dat zijn theorie hier een antwoord op kon bieden. Daarom worden in de

laatste twee hoofdstukken van dit proefschrift de denkbeelden van Rudolf Smend en Hermann Heller besproken, die tot nu toe onderbelicht zijn gebleven in de Nederlandse wetenschappelijke discussie.⁶ De vraag die in deze hoofdstukken beantwoord wordt is *in hoeverre de rechtsfilosofische opvattingen van Rudolf Smend en Hermann Heller, die zich richten tegen het Duitse wetspositivisme maar tevens tegen de opvattingen van Kelsen en Schmitt, aanknopingspunten bieden om de Weimardemocratie te verdedigen tegen haar vijandige tendensen*. Smend en Heller spreken beiden – hoewel de focus verschilt – van een dialectisch proces dat ten grondslag ligt aan de democratie. Een enkel funderende beslissing is onvoldoende om een *gemeenschap* tot stand te brengen en ervoor te zorgen dat de waarden waarop de democratische staatsvorm gebaseerd is ook daadwerkelijk gedragen worden door de samenleving. Dit kan onder andere door symbolen van de staat, waarmee burgers zich verbonden voelen. Dit symbool van de staat kan bijvoorbeeld het staatshoofd zijn, maar ook de vlag van de staat of een nationale feestdag die wordt gevierd. In dit opzicht kan worden gewezen op een dag als *Flag Day*, die elk jaar op 14 juni in de Verenigde Staten wordt gevierd, maar ook op een dag als Koningsdag in Nederland.⁷

De theorieën van Heller en Smend, die in zekere zin als complementair kunnen worden beschouwd en daarom ook gezamenlijk worden besproken, bieden een dergelijke rechtsfilosofische verdedigingslijn. Echter waren zij zich onvoldoende bewust van de werkelijkheid waarbinnen zij hun theorie ontwikkelden: een werkelijkheid waarin steeds verdergaande crises leidden tot voortdurend geweld en waarin een rechtsfilosofische verdedigingslijn te laat werd opgeworpen. Met andere woorden, hun opvattingen bieden geen aanknopingspunten voor een *reële* verdedigingslijn in de context van de Weimarrepubliek (zie verder paragraaf 1.5). Dit betekent niet dat hun theorieën niet waardevol zijn, een thema waar in de slotbeschouwing op terug wordt gekomen. In de slotbeschouwing wordt tevens antwoord gegeven op de hoofdvraag.

§ 1.3. Methodologie

Dit proefschrift maakt gebruik van een combinatie van descriptieve en normatieve analyse. De descriptieve analyse komt voornamelijk aan de orde in de beschrijving van de historische gebeurtenissen in het tweede hoofdstuk. Natuurlijk ligt aan dergelijke descriptieve analyse wel een keuze ten grondslag wat betreft de keuze van de betreffende gebeurtenissen. Wat dat betreft ben ik uitgegaan van een aantal standaardwerken en hun indeling van de Weimarrepubliek in drie verschillende perioden: de beginperiode (1918-1923), de middenperiode van zogenaamde ‘gouden

⁶ Dit geldt voornamelijk voor de denkbeelden van Smend, waarvoor tevens in de Engelstalige wetenschappelijke discussie weinig aandacht is geweest. Over Heller is in het Engels wel enkele malen geschreven, vooral door David Dyzenhaus.

⁷ De vlag als integrerend bestanddeel van de natie – of juist het verzet tegen die natie – wordt ook duidelijk in het boerenprotest of de protesten tegen de *lockdown*-maatregelen, waar protestanten de Nederlandse vlag omgekeerd dragen.

jaren' (1923-1929) en de eindperiode (1929-1933).⁸ Ik heb wat al deze perioden betreft getracht de belangrijkste politieke en economische gebeurtenissen en crises die daarop volgden in kaart te brengen. Natuurlijk is een dergelijke beschrijving nooit compleet. Dat is ook niet het doel van het betreffende hoofdstuk; het doel is een beschrijving te geven van de verschillende gebeurtenissen waarop door de belangrijke in dit proefschrift opgevoerde denkers wordt gereflecteerd.

Wat betreft de drie perioden wil ik opmerken dat het niet mogelijk was mij te beperken tot de periode van de Weimarrepubliek alleen. Vooral wat betreft de eerste periode en de vestiging van de Weimarrepubliek was het noodzakelijk ook enige achtergrondinformatie te verschaffen omtrent de belangrijkste gebeurtenissen aan het einde van de Eerste Wereldoorlog en omtrent de structuur van het Tweede Keizerrijk. Een staatsvorm verhoudt zich altijd tot haar voorganger en zonder kennis van het Tweede Keizerrijk is zowel de vestiging als het verloop van de Weimarrepubliek niet duidelijk te verklaren. Tevens is dit verloop van het Tweede Keizerrijk noodzakelijk om het dominante wetspositivisme (dat een vertrekpunt vormt voor de rechtsfilosofische opvattingen van Kelsen, Schmitt, Heller en Smend) in kaart te brengen.

Ik heb ervoor gekozen dit descriptieve hoofdstuk aan het begin van het proefschrift te plaatsen, omdat de andere hoofdstukken voortbouwen op het in dit hoofdstuk geschetste historisch kader. Ik maak hier gebruik van een chronologische methode, hetgeen betekent dat ik de gebeurtenissen in een chronologische volgorde – van eerder naar later in de tijd – presenteer. Ik begin hierbij bij de nadagen van de Eerste Wereldoorlog, omdat het einde van deze oorlog van direct belang is voor de vestiging van de Weimarrepubliek. De beschrijving van gebeurtenissen stopt net na de omverwerping van de Weimarrepubliek in maart 1933, omdat dit proefschrift specifiek handelt over de gebeurtenissen ten tijde van de Weimarrepubliek en denkers die op de gebeurtenissen ten tijde van deze periode reflecteerden. Met andere woorden, dit hoofdstuk beslaat – grofweg – de periode 1918-1933, waarbij bij uitzondering en wanneer dit noodzakelijk is voor een beter begrip van deze periode ook wordt verwezen naar gebeurtenissen die buiten deze periode vallen.

Wat betreft het derde hoofdstuk, dat het uitgangspunt is voor het rechtsfilosofisch deel, heb ik tevens een keuze moeten maken in de bespreking van verschillende theorieën. Het wetspositivisme, dat centraal staat, wordt ook wel aangeduid als de 'Gerber/Laband-school'. Daarom ben ik in dit hoofdstuk voornamelijk uitgegaan van de denkbeelden van Paul Laband (1838-1918) en Carl Friedrich von Gerber (1823-1891). Hun wetspositivisme vormt het uitgangspunt van de dominante rechtsfilosofische interpretaties van de Weimarrepubliek: deze zetten zich af tegen hun denken en

⁸ Over de precieze afbakening van de periode van de Weimarrepubliek bestaat discussie. De Duitse historicus Detlev Peukert identificeert drie algemene beginpunten. Ten eerste 9 november 1918, wanneer Philip Scheidemann de Republiek uitroept. Ten tweede 13 februari 1919, wanneer Scheidemann officieel verkozen wordt tot Rijkskanselier en Friedrich Ebert tot Rijkspresident. Ten slotte wijst hij op 11 augustus 1919, op deze datum werd de Weimarconstitutie geratificeerd door de nationale vergadering en trad deze officieel in werking. Zie hiervoor Detlev Peukert, *The Weimar Republic* (Richard Deveson vert.), New York: Hill and Wang 1993, p. 3-4.

trekken dit tot in den extreme door (Kelsen) of poneren een geheel andere visie (Schmitt, Heller en Smend). In dit hoofdstuk is tevens gekozen voor een chronologische methode, waarin op basis van belangrijke gebeurtenissen de ontwikkeling van het wetspositivisme in Duitsland wordt geschetst. Het gaat hierbij om de ontwikkeling in algemene zin, aangezien de beschrijving hiervan voornamelijk dient tot het presenteren van een volledig beeld van het fundament waarop de centrale denkers van dit proefschrift bouwen. Het is tevens een aanzet tot de analyse van de onttaarding van de Duitse democratie in het totalitarisme van het Derde Rijk, aangezien de Duitse rechtspositivistische traditie een vruchtbare aarde bood voor het ontstaan van het Derde Rijk.

In het vierde hoofdstuk wordt de Weimargrondwet opgevoerd, zoals deze in 1919 tot stand kwam. De totstandkoming van deze Grondwet had tevens in het kader van het tweede hoofdstuk besproken kunnen worden, maar daar heb ik niet voor gekozen aangezien deze hoofdstukken een meer descriptieve methode kennen. In het vierde hoofdstuk is een meer normatieve en rechtsfilosofische benadering gekozen en wordt niet alleen beschreven welke artikelen in de Weimargrondwet zijn opgenomen, maar tevens welke overwegingen hieraan ten grondslag liggen. Daarnaast vormt de Weimargrondwet een belangrijk uitgangspunt voor de verdere rechtsfilosofische discussies die in de latere hoofdstukken centraal staan, waardoor dit onderwerp een eigen hoofdstuk verdient. In dit hoofdstuk is gekozen voor een thematische indeling, waarbij verschillende thema's uit de Grondwet achtereenvolgens aan de orde komen en hun totstandkoming wordt toegelicht met behulp van de zienswijzen van degenen die hebben bijgedragen aan de invoering van de Grondwet. Natuurlijk moest ook in dit hoofdstuk een selectie volgen van verschillende wetsartikelen en de debatten die hieromtrent werden gevolgd. Ik ben hier uitgegaan van de – mijns inziens – belangrijkste artikelen, die de basis vormen van – zoals Schmitt het zou verwoorden – de constitutionele kern van de Grondwet. Tevens zijn dit de artikelen waarop de rechtsfilosofische debatten die werden gevoerd ten tijde van de Weimarrepubliek zich voornamelijk richtten.

In algemene zin kan gesteld worden dat hoofdstuk 2, 3 en 4 van dit proefschrift het uitgangspunt vormen voor het begrijpen van de rechtsfilosofische standpunten van de denkers die worden besproken in hoofdstuk 5, 6, 7 en 8. De standpunten van deze denkers zijn onnavolgbaar zonder begrip van de historische gebeurtenissen (hoofdstuk 2), de dominante lijn van interpretatie binnen de Duitse rechtsfilosofie (hoofdstuk 3) of de Weimargrondwet en hiermee de constitutionele structuur van de Weimarrepubliek (hoofdstuk 4). Het proefschrift heeft dan ook een gelaagde structuur, waarbij latere hoofdstukken voortbouwen op eerdere hoofdstukken en kennis over de Weimarrepubliek in het algemeen en rechtsfilosofische debatten in het algemeen stapsgewijs wordt opgebouwd. Deze gelaagde structuur is tevens terug te zien in de hoofdstukken 5, 6, 7 en 8 waarbij de verschillende filosofen achtereenvolgens worden besproken.

Tevens wijst dit op het belang van het samengaan van de historische context en de analyse van de rechtstheoretische opvattingen. Aangezien het hier gaat om een onderzoek dat zich specifiek richt op de Weimarrepubliek, dient eerst in algemene zin een beschrijving van tijd en context tot stand te

komen alvorens kan worden overgegaan tot de rechtstheoretische analyse van de belangrijkste standpunten van de opgevoerde denkers – die zelf ook op hun beurt werden ingegeven, beïnvloed en gevormd door de tijd en (historische) context. Het tweeledige karakter van dit proefschrift komt hiermee naar voren.

De rechtswetenschappelijke benadering van Kelsen vormt het vertrekpunt van de rechtsfilosofische beschouwing van de centrale denkers ten tijde van de Weimarrepubliek. Kelsen is, net als de andere in het proefschrift opgevoerde denkers, een tegenstander van het wetspositivisme van de Gerber/Laband-school. Echter, hij trekt de uitgangspunten van het wetspositivisme tot in het uiterste door en poneert een *Reine Rechtslehre* (zuivere rechtsleer) die alle niet-juridische elementen uit het recht wil weren. Hij legt dientengevolge de nadruk op de legaliteit van de rechtsorde. Ik begin met de bespreking van zijn denkbeelden, omdat zijn denkbeelden het uitgangspunt zijn van de kritiek die wordt geformuleerd door Schmitt, Heller en Smend. Hiermee onderschrijft deze indeling wederom de gelaagde structuur: op basis van kennis van de denkbeelden van Kelsen kunnen de andere hoofdstukken niet worden begrepen.

Wat betreft de theorie van Kelsen heb ik een selectie gemaakt van de belangrijkste uitgangspunten van zijn denken, die chronologisch en thematisch worden besproken. De *Reine Rechtslehre* uit 1934 vormt hierbij het uitgangspunt. In dit werk herhaalt Kelsen de standpunten die hij in eerdere werken al had beschreven en werkt deze verder uit. In dit opzicht wijkt de aanpak in het hoofdstuk over Kelsen af van de aanpak van de andere hoofdstukken, waarin enkel werken worden besproken uit de tijd van de Weimarrepubliek zelf. Deze uitzondering laat zich echter rechtvaardigen door hetgeen ik hiervoor noemde.

Na het hoofdstuk over Kelsen volgt een hoofdstuk over Schmitt. Enerzijds omdat dit de belangrijkste criticus van het werk van Kelsen is en anderzijds omdat zijn opvattingen het uitgangspunt vormen van de kritische beschouwing van zowel Heller als Smend. Wat betreft de denkbeelden van Schmitt heb ik eveneens een keuze moeten maken welke teksten ik zou bespreken. Ik heb hierbij gekozen voor zijn belangrijkste werken uit de periode van de Weimarrepubliek, die ik heb geordend op chronologische volgorde en heb ingedeeld in belangrijke kernthema's. Door gebruik te maken van deze combinatie hoop ik een zo overzichtelijk mogelijk beeld te schetsen van zijn ideeën. Belangrijk is om bij de denkbeelden van Schmitt op te merken dat ik hier specifiek niet in ga op het duiden van zijn ideeën in het licht van de machtsovername van de nazi's en zijn betrokkenheid bij het nazi-regime. De periode waarop deze werken betrekking hebben valt tevens buiten de periode waar dit proefschrift zich op richt.

De opvattingen van Schmitt vormen een van de uitgangspunten van de rechtsfilosofische beschouwingen van Hermann Heller en Rudolf Smend, wiens denkbeelden centraal staan in het zevende en achtste hoofdstuk. In het kader van deze inleidende beschouwing bespreek ik deze denkers gezamenlijk, omdat ik van mening ben dat – hoewel hun invalshoek niet geheel overeenkomt – zij beiden wijzen op dezelfde tekortkomingen van de democratische theorieën die in de tijd waarin zij

leefden de overhand kregen. Wat de denkbeelden van Smend betreft, ben ik uitgegaan van de teksten uit zijn gebundeld werk (versie 2010).⁹ Ik heb deze, net als de teksten van Schmitt en Kelsen, grotendeels chronologisch willen bespreken maar met het oog op het overzicht diende ik mij ook te verlaten op een gedeeltelijk thematische indeling die op sommige punten bijdraagt aan de leesbaarheid van het betreffende hoofdstuk.

Wat betreft de teksten van Heller was de selectie lastiger: Heller heeft tal van werken geschreven, waarvan sommige slechts zijdelings raken aan democratische theorie en meer moeten worden begrepen tegen de achtergrond van zijn politieke carrière. Ik ben in mijn selectie van zijn belangrijkste teksten – afkomstig uit zijn gebundeld werk uit 1992¹⁰ – grotendeels uitgegaan van het overzicht in *Weimar. A Jurisprudence of Crisis* door David Dyzenhaus.¹¹ Ik heb dit overzicht aangevuld met enkele teksten die mijns inziens ook een bespreking rechtvaardigen gezien de thematiek en onderlinge samenhang met andere werken.

De interpretatie van alle besproken teksten heb ik ten eerste willen duiden tegen de achtergrond van de gebeurtenissen in de Weimarrepubliek – hetgeen wederom het belang onderstreept van de historische bespreking in de eerste hoofdstukken en de verwevenheid met de historische context benadrukt. Voornamelijk Schmitt schrijft situationeel en betreft deze gebeurtenissen ook bij de teksten die hij schrijft – een goed begrip van zijn teksten is dan ook louter mogelijk wanneer tevens begrip wordt opgebouwd van de historische achtergrond waartegen deze tot stand kwamen.

§ 1.4. Hermeneutiek en het begrip van teksten

In dit proefschrift is aldus gebruik gemaakt van een combinatie van de normatieve en descriptieve analyse; het analyseert teksten in de context van de ondergang van de Weimarrepubliek. Bij de analyse van de in dit proefschrift centraal staande teksten speelt hermeneutiek zoals omschreven door de Duitse filosoof Hans-Georg Gadamer (1900-2002) eveneens een rol. Belangrijk hierbij op te merken is dat het hier gaat om hermeneutiek in de *epistemologische* betekenis: een methode die binnen de geesteswetenschappen wordt gebruikt om teksten uit te leggen en die ik hieronder verder uiteenzet.

Gadamer richt zich op het ‘verstaan’ [*Verstehen*] van teksten – hetgeen feitelijk neerkomt op het *begrijpen* of *uitleggen* van teksten.¹² Dit begrijpen of uitleggen van de tekst is volgens Gadamer geen vrijblijvende bezigheid, waarbij eenieder naar hartenlust een eigen interpretatie naar voren kan brengen. Het gaat er volgens hem in de kern om de *waarheid* die in de tekst is gelegen aan het licht te brengen¹³ – een vergaand relativisme wordt door hem dan ook van de hand gewezen.

⁹ Rudolf Smend, *Staatsrechtliche Abhandlungen und andere Aufsätze*, Berlijn: Duncker & Humblot 2010.

¹⁰ Hermann Heller, *Gesammelte Schriften (Drei Banden)*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) 1992.

¹¹ David Dyzenhaus, ‘Eight. Hermann Heller’, in: *Weimar. A jurisprudence of crisis* (Belinda Cooper vert.), Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press 2002, p. 255.

¹² Hans-Georg Gadamer, *Waarheid en methode. Hoofdpijnen van een filosofische ethiek* (Mark Wildschut vert.), Nijmegen: Uitgeverij Vantilt 2014, p. 163, 294.

¹³ Gadamer 2014, p. 11.

Dit is een van de redenen waarom de door hem beschreven hermeneutiek een rol speelt in de analyse van de in dit proefschrift centrale teksten: het is namelijk belangrijk een onderscheid te maken tussen verschillende interpretaties van teksten. Met andere woorden, de ene interpretatie van de tekst is *beter* omdat deze meer recht doet aan de *waarheid* van de tekst. De hermeneutiek zoals uiteengezet door Gadamer leent zich daarnaast bijzonder goed voor dit proefschrift aangezien het ‘verstaan’ van teksten niet alleen deel uitmaakt van de geesteswetenschappen (waar bijvoorbeeld geschiedwetenschap onder valt), maar ook van de theologische en juridische wetenschap.¹⁴

Toegang tot de waarheid van teksten wordt volgens Gadamer verkregen door het *lezen* van de tekst.¹⁵ Dit omvat zowel reproductie als interpretatie van de tekst. Wat betreft dat eerste kenmerk, reproductie, heeft een tekst iets weg van zowel het kijken naar een toneelstuk of een schilderij: de inhoud brengt zich op een bepaalde wijze tot verbeelding voor de lezer. Hiermee is literatuur een vorm van kunst. Echter staat deze niet los van de ontvanger, degene die de tekst interpreteert. Interpretatie is de *bemiddeling* tussen de tekst en degene die het ontvangt en brengt, zoals Gadamer het aangeeft, ‘in elk heden haar verborgen geschiedenis’.¹⁶

Zoals literatuur een vorm van kunst is, is wetenschap op haar beurt weer een vorm van literatuur:

Elke talige overlevering – niet alleen religieuze, juridische, economische en allerlei soorten publieke en persoonlijke teksten, maar ook de geschriften waarin zulke overgeleverde teksten wetenschappelijk worden geïnterpreteerd, dus het geheel van geesteswetenschappen – deelt in de zijnswijze van de literatuur. Sterker nog, elk wetenschappelijk onderzoek neemt, voor zo ver het in essentie met taligheid is verbonden, de vorm aan van literatuur.¹⁷

Dit betekent vanzelfsprekend niet dat er geen verschil is tussen de verschillende teksten. Wat betreft wetenschappelijke teksten is een onderscheidend kenmerk dat er een *waarheidsclaim* in gelegen is: de schrijver van de tekst heeft tot doel de waarheid aan te tonen en over te brengen (te onderscheiden van de *waarheid* zelf die in elke tekst is gelegen). Hoewel de teksten verschillend zijn, is de vorm van interpretatie dit volgens Gadamer niet; in literatuur gaan kunst en wetenschap in elkaar over. De interpretatie is erop gericht iets ‘vreemds en doods’ om te zetten iets van de ‘gelijktijdigheid en vertrouwdheid’.¹⁸ Met andere woorden, de interpretatie is erop gericht om iets uit het verleden in de tegenwoordigheid tot ons te laten spreken en om ruimte en tijd op te heffen.¹⁹ De ontcijfering en interpretatie van literatuur maakt van iets vreemds en doods een volstreekte gelijktijdigheid en vertrouwdheid.²⁰ Dit leidt ertoe dat schriftelijke overlevering, na interpretatie, als tegenwoordigheid

¹⁴ Gadamer 2014, p. 9.

¹⁵ Gadamer 2014, p. 159.

¹⁶ Gadamer 2014, p. 160.

¹⁷ Gadamer 2014, p. 161.

¹⁸ Gadamer 2014, p. 162.

¹⁹ Gadamer 2014, p. 163.

²⁰ Gadamer 2014, p. 162.

tot ons spreekt. Gadamer spreekt in dit verband van de ‘bemiddelende geest’ ofwel ‘het ontstaan van het *historisch bewustzijn*’.²¹

Wat betreft dit voor het begrijpen van de tekst essentiële historische bewustzijn, zijn verschillende visies mogelijk. Een belangrijke stroming binnen de hermeneutiek, waartoe bijvoorbeeld de Duitse theoloog en filosoof Friedrich Schleiermacher (1768-1874) kan worden gerekend, gaat ervan uit dat dit historisch bewustzijn erop gericht is om kunst en literatuur te begrijpen vanuit hun oorspronkelijke wereld. Om de betekenis te achterhalen, dient er een volledige reconstructie gemaakt te worden van deze oorspronkelijke wereld.²² Gadamer ontkent niet dat het herstel van de oorspronkelijke wereld een belangrijk hulpmiddel is om tot ‘verstaan’ te komen.²³ Alleen werpt hij de vraag op of dit genoeg is om tot de *werkelijke* betekenis te komen. Volledige reconstructie is immers nooit mogelijk en tevens nooit volledig gelijk aan het oorspronkelijke. De opvatting van Schleiermacher komt feitelijk neer op ‘het doorgeven van een afgestorven betekenis’.²⁴ Toch is een bepaalde mate van begrip van de periode waarin de tekst werd geschreven – van de *historische horizon*, zoals Gadamer dit noemt – wel belangrijk om tot een uiteindelijke interpretatie van de tekst te komen.

Mijns inziens heeft Gadamer gelijk, het volledig ‘reconstrueren’ van de periode van de Weimarrepubliek zou onmogelijk zijn. Een reconstructie vereist een vergaand begrip van die periode die gezien onze eigen historische vergankelijkheid lastig tot stand te brengen is. Hoewel Schleiermacher dus van mening is dat deze historische vergankelijkheid een belemmering vormt voor het interpreteren van de tekst, is Gadamer van mening dat deze juist een inherent onderdeel vormt van de interpretatie van de tekst: het zorgt dat we de tekst altijd lezen met een bepaalde vooropgezette mening. Dergelijke ‘vooroordelen’ worden vaak geproblematiseerd – en in het verlengde daarvan gesteld wordt dat teksten zo ‘neutraal’ mogelijk geïnterpreteerd dienen te komen – maar Gadamer is van mening dat deze juist waardevol zijn voor de uiteindelijke interpretatie van de tekst. De vooroordelen vormen ons zogenaamde ‘voorverstaan’ [*Vorverständnis*]. De vraag die rijst is hoe deze vooroordelen gebruikt kunnen worden zonder een hindernis te vormen voor het begrip van de tekst.²⁵

Gadamer stelt dat de eigen mening niet hoeft te worden losgelaten. Volgens hem leidt een dergelijke voorstelling er juist toe dat er onvoldoende rekening gehouden wordt met dergelijke vooroordelen. In plaats van te pretenderen dat zij geen rol spelen of dat de eigen mening kan worden losgelaten, is ‘er niet meer vereist dan openheid voor de mening van de ander of van de tekst’.²⁶ Dit

²¹ Gadamer 2014, p. 164-165.

²² Gadamer 2014, p. 164-165.

²³ Gadamer 2014, p. 289.

²⁴ Gadamer 2014, p. 166. Gadamer gaat terloops ook in op het werk van Hegel, dat volgens hem meer in staat is om recht te doen aan het idee van de ‘bemiddeling’ (p. 166-167).

²⁵ Gadamer 2014, p. 257.

²⁶ Gadamer 2014, p. 258.

impliceert dat ‘men zich afvraagt hoe andermans mening zich verdraagt met de totaliteit van zijn eigen meningen of, omgekeerd, hoe onze eigen mening zich verdraagt met die van hen’.²⁷ Met andere woorden, wie de tekst wil begrijpen, is bereid om de tekst werkelijk iets te laten zeggen; is ontvankelijk voor het ‘anders-zijn’ van de tekst. Hierbij is het essentieel dat de vraag wordt gesteld welke vooropgezette meningen en vooroordelen een rol kunnen spelen bij het interpreteren van de tekst. Het gaat aldus om bewustwording van deze vooropgezette meningen en vooroordelen.²⁸ Het geheel van deze vooropgezette meningen en vooroordelen vormt de eigen horizon – de *horizon van het heden*.²⁹

Wanneer het gaat om een onderwerp als de Weimarrepubliek en de machtsovername van Hitler, die leidde tot de verschrikkingen van het Derde Rijk, is de bewustwording van eigen vooroordelen uiteraard belangrijk. Natuurlijk is het zo, dat kan niet ontkend worden, dat dit proefschrift is geschreven vanuit het uitgangspunt dat het verval van de democratie richting een totalitair systeem moet worden voorkomen. Het is onmogelijk, zoals Gadamer ook stelt, om een dergelijke vooronderstelling geheel te laten varen. Gedurende de Weimarrepubliek waren er echter verscheidende denkers die een dergelijke vooronderstelling niet met mij delen. Vanuit die wetenschap en vanuit de wetenschap dat we hier te maken hebben met een andere historische situatie en context, heb ik getracht de teksten in openheid tegemoet te treden – zonder hier de illusie te willen wekken dat het loslaten van mijn voorkeur voor de democratische staatsvorm mogelijk is.³⁰

De bewustwording van vooroordelen en de eigen horizon leidt volgens Gadamer tot een bepaalde mate van *historisch bewustzijn*. Dit historisch bewustzijn leidt ertoe dat wij onszelf tevens in de tijd plaatsen. Het maakt ons bewust dat ons vooroordeel ook een oordeel is;³¹ een oordeel dat we niet kunnen loslaten – juist het idee dat dat wel kan, het idee van volledige objectiviteit en neutraliteit, maakt de interpretatie van de tekst onmogelijk.³² Historisch bewustzijn zorgt ervoor dat we ons bewust zijn van het feit dat de ander ‘anders’ is. Gadamer bedoelt hier dat ik mij, bij de interpretatie van de teksten in dit proefschrift, bewust moet zijn dat Carl Schmitt of Hans Kelsen, anders zijn dan ik. Dat de tijd waarin zij leefden, het verleden, anders is dan het nu. Deze tijd is volgens Gadamer de historische horizon die dus niet gereconstrueerd, maar wel in openheid tegemoet moet worden getreden – zo kom je los van je eigen ‘geconditioneerdheid’ en probeer je het verleden de baas te worden.³³

²⁷ Gadamer 2014, p. 258.

²⁸ Gadamer 2014, p. 258. Zie ook p. 264.

²⁹ Gadamer 2014, p. 292.

³⁰ Gadamer stelt expliciet dat het onderwerp van onderzoek binnen de geesteswetenschappen, in tegenstelling tot de natuurwetenschappen, nooit volledig kan los worden gekoppeld van het heden: de interesse in het onderzoek is vaak gemotiveerd door iets dat nu in de belangstelling is – zoals ook in het geval van onderliggend proefschrift. Zie verder Gadamer 2014, p. 272.

³¹ Gadamer 2014, p. 285-286.

³² Gadamer 2014, p. 344.

³³ Gadamer 2014, p. 343-344.

Hermeneutische interpretatie wordt door Gadamer vergeleken met intermenselijke relaties en een intermenselijk gesprek.³⁴ De tekst stelt ons vragen en stelt onze meningen ter discussie. We dienen de historische horizon waarbinnen de tekst werd geschreven te overkomen door vragen te stellen vanuit een daadwerkelijke openheid voor de tekst. Een dergelijke vraag, die Gadamer een gereconstrueerde vraag noemt, kan niet binnen de oorspronkelijke historische horizon (waarbinnen de tekst geschreven) bestaan.³⁵ Hier wordt de analogie met het gesprek interessant: als je alleen iemands standpunt achterhaalt, is dit nog geen gesprek – het is niet gericht op het bereiken van overeenstemming. Hiervoor is meer nodig dan afstand tot de tekst.³⁶ Hier volgt een belangrijke conclusie uit het werk van Gadamer: de afstand in de tijd tussen de voorliggende tekst en onszelf is *productief* en dus niet, zoals bijvoorbeeld Schleiermacher stelt, een belemmering. Juist door de horizon waarbinnen de tekst werd geschreven te ontstijgen, ontstaat een werkelijk begrip van de tekst.³⁷ Dit proces van begrijpen (ofwel ‘verstaan’) vanuit openheid noemt Gadamer ‘horizonversmelting’.³⁸

In dit proefschrift is gebruik gemaakt van deze horizonversmelting. Bij de interpretatie van de teksten heb ik ten eerste getracht de belangrijkste historische gebeurtenissen in kaart te brengen en daarnaast om mijn eigen vooroordelen te achterhalen. Zoals gezegd, is het belangrijkste vooroordeel dat een rol speelde het idee dat het verval van een democratie richting een totalitaire staat moet worden voorkomen. Deze opvatting was mijn eigen horizon – de horizon van het heden. De horizon van het verleden heb ik geprobeerd in kaart te brengen door een beschrijving van de historische gebeurtenissen in hoofdstuk 2. Dit is geen reconstructie, omdat dit nooit volledig mogelijk is, maar wel een weergave van de historische horizon van waaruit de teksten die ik analyseer tot stand kwamen. Vervolgens heb ik deze teksten getracht in *openheid* tegemoet te treden: mij bewust van mijn vooroordelen, maar vanuit het stellen van vragen, geprobeerd mijn eigen horizon te overkomen en te komen tot horizonversmelting met de teksten en zodoende de waarheid, die in de teksten is gelegen, te duiden in het licht van de gestelde hoofdvraag. Dit proefschrift is daar het resultaat van.

§ 1.5. Afbakening: verhouding tot weerbare democratie

Nu duidelijk is wat in dit proefschrift aan de orde komt en op basis van welke methode tot een beantwoording van de hoofdvraag wordt gekomen, rest mij tot slot een afbakening van het onderwerp uiteen te zetten. Met andere woorden, wat wordt er in dit proefschrift *niet* besproken?

Ten eerste dient opgemerkt te worden, dat wie een proefschrift schrijft over de Weimarpubliek, niet ontkomt aan de bekendheid die deze Republiek verwierf als ‘mislukte

³⁴ Gadamer 2014, p. 344; 366-367.

³⁵ Gadamer 2014, p. 290, 356.

³⁶ Gadamer 2014, p. 290.

³⁷ Gadamer 2014, p. 366-367.

³⁸ Gadamer 2014, p. 293.

democratie' of als *locus classicus* van een democratie die zich met eigen middelen, namelijk door middel van een stemming in de *Reichstag*, afschafte.³⁹ De vraag rijst hoe dit in de toekomst voorkomen diende te worden. Dit vormde een van de hoofdthema's in West-Duitsland na de Tweede Wereldoorlog, toen hier een nieuwe grondwet moest worden opgesteld.⁴⁰ Dit resulteerde in de *Grundgesetz*, die in 1949 in werking trad voor de West-Duitse *Bundesrepublik Deutschland* (BRD) en sinds 1990 eveneens geldt voor het verenigde Duitsland.⁴¹

Bij het opstellen van deze Grondwet overheerste de gedachte dat democratische zelfdestructie, zoals in de Weimarrepubliek had plaatsgevonden, voortaan niet alleen voorkomen moest worden, maar ook onmogelijk moest worden gemaakt.⁴² Vanuit deze gedachte kwam dan ook de 'eeuwigheidsclausule' [*Ewigkeitsklausel*] in de Grondwet [*Grundgesetz*] tot stand.⁴³ Deze eeuwigheidsclausule is neergelegd in artikel 79 lid 3 van de *Grundgesetz* en bepaalt het volgende: “[e]en verandering van deze Grondwet, waardoor de federale structuur, de grondwettelijke verankering van de medewerking van de deelstaten aan wetgeving of de in artikel 1 en artikel 20 neergelegde principes wordt aangedaan, is ontoelaatbaar”.⁴⁴ In artikel 20 van de Duitse Grondwet is het zogenaamde democratieprincipe [*Demokratieprinzip*] neergelegd.⁴⁵ Zo stelt artikel 20 lid 1 van de Grondwet dat Duitsland een democratische staat is: “[d]e Duitse Bondsrepubliek is een democratische en sociale bondsstaat”.⁴⁶ Lid 2 van hetzelfde artikel bevestigt dit: “[a]lle macht van de Staat gaat van

³⁹ Zo spreekt de Nederlandse historicus en publicist Patrick van Schie over Weimar als ‘de klassieke casus van een democratie die zichzelf om zeep heeft geholpen’. Zie hiervoor Patrick van Schie, ‘Democratie moet leven’, in: Afshin Ellian, Gelijk Molier & Bastiaan Rijkema (red.), *De strijd om de democratie. Essays over democratische zelfverdediging*, Amsterdam: Boom 2018, p. 117.

⁴⁰ Zie hiervoor András Sajó, ‘Militant Democracy and Transition towards Democracy’, András Sajó (red.), *Militant Democracy*, Utrecht: Eleven International Publishing 2004, p. 210. Zie ook Günter Frankenberg, ‘The learning sovereign’, András Sajó (red.), *Militant Democracy*, Utrecht: Eleven International Publishing 2004, p. 118. Hij noemt de machtsovername van Adolf Hitler en de ondergang van de Weimarrepubliek ‘the gloomiest learning process for the German people’. Zie tot slot Kershaw 2016a, p. 2. Hij beschrijft de huidige Duitse Staat als ‘a product of catastrophe erected to overcome the catastrophe’.

⁴¹ Zie hiervoor Otto Pfersmann, ‘Shaping Militant Democracy: Legal Limits to Democratic Stability’, András Sajó (red.), *Militant Democracy*, Utrecht: Eleven International Publishing 2004, p. 49.

⁴² Zie hierover Ernst Becker & Jutta Limbach, *Theodor Heuss. Vater der Verfassung: Zwei Reden im Parlamentarischen Rat über das Grundgesetz 1948/49. Mit einem Essay von Jutta Limbach*, Berlijn: De Gruyter, 2009, p. 9-10. Zie verder Johannes Lameyer, *Streitbare Demokratie. Eine verfassungshermeneutische Untersuchung*, Berlijn: Duncker & Humblot 1978, p. 176-177.

⁴³ Fox & Nolte 1995, p. 10; Jan-Werner Müller, ‘Militant democracy’, Michel Rosenfeld & András Sajó (red.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, New York: Oxford University Press 2012, p. 1259; José-Antonio Santos, ‘Constitutionalism, Resistance and Militant Democracy’, *Ratio Juris*, vol. 28, no. 3, september 2005, p. 398.

⁴⁴ “Eine Änderung dieses Grundgesetzes, durch welche die Gliederung des Bundes in Länder, die grundsätzliche Mitwirkung der Länder bei der Gesetzgebung oder die in den Artikeln 1 und 20 niedergelegten Grundsätze berührt werden, ist unzulässig.” (mijn vertaling)

⁴⁵ Zie hiervoor bijvoorbeeld Müller-Franken, ‘Eurobonds und Grundgesetz’, *JuristenZeitung*, maart 2012, vol. 67, no. 5, p. 219-225.

⁴⁶ “Die Bundesrepublik Deutschland ist ein demokratischer und sozialer Bundesstaat” (mijn vertaling).

het volk uit [...]”⁴⁷ Voorts wordt artikel 1 van de Grondwet, waarin de menselijke waardigheid is neergelegd, eveneens onwijzigbaar. In de specifieke keuze voor deze artikelen door de Duitse wetgever zijn de traumatische herinneringen aan Hitlers machtsovername ten tijde van de Weimarrepubliek en de Tweede Wereldoorlog direct terug te zien. De onaantastbaarheid van het in artikel 20 neerlegde democratieprincipe refereert direct aan de (democratische) afschaffing van de democratie op 23 maart 1933. Het aanwijzen van artikel 1 als onveranderlijk moet worden gezien in het licht van de verschrikkingen die plaatsvonden tijdens de Tweede Wereldoorlog in het algemeen en de Holocaust⁴⁸ in het bijzonder. Ten slotte werd de federale structuur afgeschaft in het Derde Rijk: Hitler deelde het Duitse grondgebied in verschillende *gaue* in, die werden geleid door *Gauleiter* maar onder zijn directe zeggenschap vielen.

Daarnaast zijn enkele andere artikelen in de *Grundgesetz* ook te lezen in ‘de geest van Weimar’. Dit geldt bijvoorbeeld voor de artikelen 9 (lid 2), 18 en 21 (lid 2) van de Duitse Grondwet.⁴⁹ Artikel 9 lid 2 bepaalt dat de vrijheid van vereniging wordt ontzegd aan verenigingen die zich richten tegen de ‘grondwettelijke orde’ [*verfassungsmäßige Ordnung*]. In artikel 18 is neergelegd dat de vrijheid van meningsuiting beperkt kan worden wanneer deze leidt tot een bedreiging van de ‘liberaal democratische grondwettelijke orde’ [*freiheitliche demokratische Grundordnung*]. Artikel 21 lid 2 bepaalt voorts dat partijen die pogen de vrije, democratische staat te ondermijnen of die het voortbestaan van de Federale Republiek Duitsland bedreigen onconstitutioneel zijn.⁵⁰ Daarnaast kan in dit verband nog gewezen worden op artikel 20 lid 4 van de Duitse Grondwet (dat via het reeds genoemde artikel 79 lid 3 onaantastbaar is verklaard). Dit artikel bepaalt dat iedere Duitser afzonderlijk het recht heeft om in opstand te komen tegen eenieder die de Duitse constitutionele orde omver probeert te werpen, wanneer andere mogelijkheden hiertoe zijn uitgesloten.⁵¹

Wetten als deze worden vaak aangeduid als kenmerkend voor de ‘weerbare democratie’, een term die in Nederland bekendheid verwierf naar aanleiding van het gelijknamige proefschrift van rechtsfilosoof Bastiaan Rijpkema (geb. 1987) uit 2015.⁵² In Duitsland wordt gesproken over ‘strijdbare

⁴⁷ “Alle Staatsgewalt geht vom Volke aus [...]” (mijn vertaling).

⁴⁸ Zie Kershaw 2016a, p. 109 voor de term ‘Holocaust’. Over het beschreven verband tussen de Holocaust en het Derde Rijk – en de latere reactie hierop in de huidige Duitse Grondwet, zie Kershaw 2016a, p. 120: “[...] without Hitler as head of the German State between 1933 and 1945, and without his fascination on the ‘Jewish Question’ as impulse and sanction, touchstone and legitimation, of escalating discrimination and prosecution, it seems hardly conceivable that the ‘Final Solution’ would have occurred”.

⁴⁹ Lameyer 1978, p. 21.

⁵⁰ “Parteien, die nach ihren Zielen oder nach dem Verhalten ihrer Anhänger darauf ausgehen, die freiheitliche demokratische Grundordnung zu beeinträchtigen oder zu beseitigen oder den Bestand der Bundesrepublik Deutschland zu gefährden, sind verfassungswidrig.”

⁵¹ “Gegen jeden, der es unternimmt, diese Ordnung zu beseitigen, haben alle Deutschen das Recht zum Widerstand, wenn andere Abhilfe nicht möglich ist.”

⁵² Zie voor de introductie van dit begrip Rijpkema 2015, p. 21.

democratie' [*streitbare Demokratie*].⁵³ Zowel de Duitse als Nederlandse benaming is echter afgeleid van de Engelse term *militant democracy* [militante democratie] die in 1937 werd geïntroduceerd door de uit Duitsland gevluchte filosoof en politicoloog Karl Loewenstein (1891-1973).⁵⁴ Loewenstein waarschuwde in het uit twee delen bestaande artikel 'Militant Democracy and Fundamental Rights' (1937) voor de gevaren van fascistische partijen voor de democratie.⁵⁵ Volgens hem bestaat de inherente zwakte van het democratische systeem er uit dat het niet in staat is zich te verdedigen tegen antidemocratische (fascistische) partijen. Democratie moest volgens hem dan ook 'militant' worden; het moest mogelijk worden dat de democratie zich kan verdedigen tegen dergelijke partijen.⁵⁶ De Duitse politicoloog Jan-Werner Müller (geb. 1970) vat dit idee van Loewenstein bondig samen: "[m]ilitant democracy' [...] refers to the idea of a democratic regime which is willing to adopt pre-emptive, prima facie illiberal measures to prevent those aiming at subverting democracy with democratic means from destroying the democratic regime".⁵⁷

In Nederland werd een vergelijkbare opvatting al eerder voorgestaan door de Amsterdamse hoogleraar George van den Bergh (1890-1966).⁵⁸ Hij sprak bij de aanvaarding van zijn ambt als hoogleraar in 1936 de oratie getiteld 'De democratische Staat en de niet-democratische partijen' uit. In deze oratie stelde hij dat de Nederlandse Staat zich actief zou moeten verdedigen tegen antidemocratische partijen.⁵⁹ Dit sluit aan bij de opvatting van zijn collega Willem Adriaan Bongers (1876-1940) die erop wijst dat van een democratie niet kan worden verlangd dat zij zelfmoord pleegt.⁶⁰

⁵³ Müller wijst onder andere op deze Duitse term als vertaling van het Engelse 'militant democracy'. Zie hiervoor Müller 2012, p. 1260

⁵⁴ Müller 2012, p. 1254; Shlomo Avineri, 'Introduction', Andrés Sajó, 'Militant Democracy and Transition towards Democracy', Andrés Sajó (red.), *Militant Democracy*, Utrecht: Eleven International Publishing 2004, p. 2; David Dyzenhaus, 'Constituting the enemy – a response to Carl Schmitt', Andrés Sajó, 'Militant Democracy and Transition towards Democracy', Andrés Sajó (red.), *Militant Democracy*, Utrecht: Eleven International Publishing 2004, p. 48; Sajó 2004, p. 210; Bastiaan Rijpkema, 'Inleiding', Bastiaan Rijpkema & Paul Cliteur, *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, Amsterdam: Elsevier Boeken 2014, p. 23.

⁵⁵ Karl Loewenstein, 'Militant Democracy and Fundamental Rights, I', *The American Political Science Review*, vol. 13, no. 3, juni 1937, p. 423. Volgens hem bedienen fascistische partijen zich van 'emotional politics' (Loewenstein 1937a, p. 423). Andrés Sajó betoogt dan ook in navolging van Loewenstein dat weerbare democratie "[...] can be perceived as a set of measures against radical emotionalism [...]". Zie hiervoor Andrés Sajó, 'Militant Democracy and Emotional Politics', *Constellations*, vol. 4, 2012, p. 562.

⁵⁶ Loewenstein 1937a, p. 426. Zie ook Karl Loewenstein, 'Militant Democracy and Fundamental Rights, II', *The American Political Science Review*, vol. 13, no. 4, augustus 1937, p. 657 waar Loewenstein stelt dat "[d]emocracy has to be redefined".

⁵⁷ Müller 2012, p. 1254.

⁵⁸ George van den Berghs oratie vormt de basis voor het weerbare democratiebegrip van Bastiaan Rijpkema. Het zogenaamde 'democratie als zelfcorrectie'. Zie hiervoor bijvoorbeeld Rijpkema 2015, p. 147-152.

⁵⁹ Zie voor de volledige tekst van deze oratie Bastiaan Rijpkema & Paul Cliteur, *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, Amsterdam: Elsevier Boeken 2014, p. 123-152.

⁶⁰ Zoals aangehaald in Rijpkema 2014, p. 41.

Weerbare democratie betekent kort gezegd dat de democratie maatregelen neemt om zich te verdedigen tegen haar antidemocratische vijanden.⁶¹ Echter, zoals de invulling van de democratie verschilt naar tijd en plaats, geldt dit ook voor de weerbare democratie – zowel op theoretisch als praktisch niveau. Duitsland heeft na de Tweede Wereldoorlog gekozen voor een eeuwige verankering van het democratieprincipe in de vorm van de symbolische eeuwigheidsclausule.⁶² De Duitse Grondwet maakt het besluit tot de afschaffing van de democratie hiermee onmogelijk⁶³ – en niet alleen *nu*, in de huidige tijd, maar *tot in de eeuwigheid*. Met andere woorden: democratische soevereiniteit wordt blijvend (eeuwig) vastgelegd. Om deze bepaling in de praktijk handen en voeten te geven, wordt de eeuwigheidsclausule aangevuld met enkele artikelen die het verbod op antidemocratische partijen mogelijk maken. De Duitse democratie is hiermee (formeel en institutioneel) zeer weerbaar.⁶⁴

De casus-Weimar is bij uitstek interessant voor het denken over weerbare democratie. Vandaar dat ik daar in deze inleidende beschouwing ook (weliswaar kort) bij stil wil staan. Dit proefschrift verschilt echter ten opzichte van de uiteenzettingen over de weerbare democratie: het gaat niet in op de vraag *of* en *hoe* een democratie mag optreden tegen haar vijanden of op de vraag *wie* nu precies de vijanden van de democratie zijn. Dit onderzoek richt zich op de vraag op de opvattingen omtrent democratie die in de Weimarrepubliek werden geponereerd. Het gaat om de vraag naar het democratisch bestel en inherente zwakten die ten tijde van de Weimarrepubliek hebben bijgedragen aan de ondergang van het democratisch systeem en om de vraag welke elementen daarentegen juist hebben bijgedragen aan haar behoud. In die zin raakt de thematiek van dit proefschrift aan de opvattingen omtrent weerbare democratie, maar neemt zij hierin een eigen plaats in.

Dit proefschrift is een gecontextualiseerd rechtstheoretische onderzoek: het analyseert teksten in het kader van de historische context van de Weimarrepubliek. Dat betekent concreet dat de beantwoording van de hoofdvraag niet geschiedt aan de hand van een vooraf geformuleerd kader van verschillende criteria waaraan de rechtstheoretische opvattingen van de hoofdrolspelers van dit proefschrift worden getoetst. Indien dit wel het geval zou zijn, zou er een behandeling van de theorieën los van de context van de Weimarrepubliek tot stand komen. Er zou dan een toetsingskader tot stand komen dat zou beoordelen hoe bepaalde theorieën of denkers kunnen bijdragen aan de weerbaarheid van de democratie – hetgeen de opvatting zou reflecteren dat de weerbaarheid van een democratisch systeem onafhankelijk van haar specifieke context kan worden beoordeeld.

⁶¹ Deze definitie lijkt eenduidig te worden aangenomen in de literatuur, hij sluit aan bij de denkbeelden van Loewenstein (1937a en 1937b) en de definitie van Müller (2012, p. 1254). Zie bijvoorbeeld ook Carlo Invernizzi-Accetti & Ian Zuckermann, ‘What’s Wrong with Militant Democracy?’, *Political Studies*, vol. 16, 2017, p. 183: “The notion of ‘militant democracy’, understood as the legal restriction of certain democratic freedoms for the purpose of protecting democratic regimes [...]” en Doomen 2018, p. 140.

⁶² De ideeën van Loewenstein schemeren rechtstreeks door in de huidige Duitse constitutie. Zie hiervoor Müller 2012, p. 1259 en Sajó 2004, p. 210.

⁶³ Althans, niet door het wijzigen van de Grondwet op de democratisch voorgeschreven wijze.

⁶⁴ Zie hiervoor Müller 2012, p. 1264. De Duitse weerbare democratie neemt een unieke positie in.

Met andere woorden, er zou dan een toetsingskader worden geformuleerd dat *alle* theorieën inzake democratie, los van tijd en plaats, zou kunnen beoordelen. Hier is uitdrukkelijk niet voor gekozen. Dit onderzoek maakt gebruik van de historische context waarbinnen rechtstheoretische opvattingen worden geformuleerd en vertrekt vanuit de veronderstelling dat die theorieën en de historische context waarin deze tot stand zijn gekomen in nauw verband met elkaar staan. De opbouw van het onderzoek onderstreept dit: er is gekozen om eerst een historische analyse van het tijdvak dat de Weimarrepubliek beslaat te bieden om vervolgens in te gaan op de verschillende rechtstheoretische perspectieven.

Dit betekent bijvoorbeeld dat dit proefschrift *in abstracto* wel zal raken aan de vraag naar de vijanden van de democratie (zoals het nazisme), maar niet in gaan op de vraag wie en onder welke algemene omstandigheden iemand of een politieke partij in het algemeen als vijand van de democratie kan worden bestempeld en onder welke algemeen omstandigheden een bepaalde theorie in het algemeen soelaas biedt. Er wordt daarentegen gekeken naar de *specifieke* omstandigheden ten tijde van de Weimarrepubliek.

Het gebruik van de frase ‘reële mogelijkheden’ in de hoofdvraag moet tevens tegen deze achtergrond worden begrepen. Dit onderzoek richt zich op toepasbare mogelijkheden in de specifieke context van de Weimarrepubliek. Indien het woord ‘reëel’ zou ontbreken in de hoofdvraag, zou meer in het algemeen worden gezocht naar aanknopingspunten ter verdediging van de democratie – hetgeen dit proefschrift juist niet beoogt. Het verschil kan als volgt worden verduidelijkt: stel dat er onderzoek wordt gedaan naar *de* mogelijkheden (dus zonder reëel ervoor) die een theorie biedt ter verdediging van de democratie wordt er geen rekening gehouden met de specifieke context waarbinnen deze theorie gebruikt wordt. Hieruit zou dan een beoordeling van de theorie, onafhankelijk van tijd en plaats, volgen. Dit onderzoek doet echter iets anders: het onderzoekt de *reële* mogelijkheden ter verdediging van de democratie ten tijde van de Weimarrepubliek en betreft dus specifiek de historische context en grondwettelijke uitgangspunten bij de beantwoording van de hoofdvraag.

Het is belangrijk op te merken met het woord ‘reële’ een empirische connotatie heeft. Van juridische en rechtsfilosofische concepten kan op zichzelf nooit gezegd worden of ze reële mogelijkheden kunnen bieden om de democratische staatsvorm te verdedigen – juist *omdat* het concepten zijn. Het woord reële verwijst hier dus naar de toen heersende positiefrechtelijke en rechtsfilosofische concepten als belangrijke ankerpunten om de Weimardemocratie (de Weimarstaat) te kunnen verdedigen.

Dit rechtvaardigt tevens de opbouw van het proefschrift dat ten eerste de historische achtergrond en rechtstheoretische uitgangspunten van de Weimardemocratie schetst om vervolgens opvattingen te onderzoeken van tegenstanders van de dominante school binnen de Duitse rechtstheorie. Het proefschrift heeft aldus een descriptieve en een normatieve component, waarbij opgemerkt moet worden dat beide in grote mate samenhangen – en met elkaar in samenhang moeten worden gezien.

§ 1.6. *Afbakening: verhouding ten opzichte van andere thema's*

Dit proefschrift richt zich ook niet specifiek op de vraag hoe een totalitaire staat in het algemeen tot stand komt en hoe het Derde Rijk in het bijzonder tot stand kwam. Hoewel de Weimarrepubliek – zeker haar nadagen – vanzelfsprekend nauw verbonden is met het ontstaan van het totalitaire regime van het Derde Rijk, vertrekt dit proefschrift vanuit tegengestelde richting: in plaats van de vraag naar het ontstaan van een totalitaire staatsvorm, richt dit onderzoek zich op het *verval* van de democratische staatsvorm ten tijde van de Weimarrepubliek. Dit betekent concreet dat bepaalde kenmerkende misdaden van het Derde Rijk, zoals het antisemitisme dat uitmondde in de Holocaust, weliswaar zijdelings aan de orde komen, maar niet het hoofdonderwerp van dit onderzoek vormen.

Wat betreft de vraag naar de ondergang van de democratische Weimarstaat, waar dit onderzoek zich zoals gezegd wel op richt, is dit proefschrift niet primair gericht op de economische of psychologische aspecten die hierbij een rol speelden (hoewel deze wel terloops aan de orde komen). Het gaat primair om de juridische aspecten van de ondergang van de Weimarrepubliek: welke juridische concepten en opvattingen hebben een rol gespeeld bij de ondergang van de Weimarrepubliek? Was de democratie binnen de toen gestelde grondwettelijke kaders in staat zichzelf te verdedigen? Met andere woorden: konden de toen geldige juridische kaders afdoende beschermingen bieden?

Hoewel de juridische werkelijkheid van de Weimarrepubliek in relatie tot haar latere verval aldus het hoofdthema van dit onderzoek vormt, ontkomt degene die een proefschrift schrijft over de Weimarrepubliek uiteraard niet aan de historische achtergrond waartegen de Republiek zich ontwikkelde – dit construeert juist het tweeledige karakter van dit proefschrift en de situationele benadering. De Weimarrepubliek is in twee opzichten interessant als thema voor een historisch proefschrift: ten eerste is het de eerste waarlijk Duitse democratie en ten tweede leent het zich als vertrekpunt voor het verklaren van de vestiging van het Derde Rijk. Beide thema's komen ook in dit proefschrift aan de orde, maar spelen een ondergeschikt belang en worden vanuit een andere visie belicht. Het is niet het doel de juistheid van de historische gebeurtenissen vast te stellen door middel van primair bronnenonderzoek. Aangezien ik wel in ga op de historische gebeurtenissen, ga ik daarbij uit van enkele gezaghebbende teksten.

Wel wil ik hier kort in gaan op de beide vertrekpunten van het historisch onderzoek. Ten eerste de vestiging van de Weimarrepubliek als eerste werkelijk democratische staat in Duitsland. In dit verband wil ik wijzen op een interessante tendens binnen de geschiedwetenschap, waar de laatste jaren de nadruk is komen te liggen op de positieve kanten van de Weimarrepubliek: waar eerder enkel werd gefocust op de Weimarrepubliek als voorafschaduwning van het Derde Rijk, worden nu steeds meer onderzoeken gepresenteerd die de nadruk leggen op het (democratisch) potentieel van de Republiek.⁶⁵ Hoewel dergelijke onderzoeken vanuit een andere invalshoek tot stand komen, past mijn

⁶⁵ Zie bijvoorbeeld Collin Storer, *A short history of the Weimar Republic*, Londen/New York: I.B. Tauris 2013.

proefschrift in deze lijn omdat het zich ook bezighoudt met het democratisch potentieel. Echter, dit onderzoek houdt zich zoals gezegd in dit verband niet bezig met het vaststellen van de historische waarheid op basis van primair bronnenonderzoek, maar biedt een analyse van enkele gezaghebbende teksten van auteurs uit de Weimarrepubliek. Het onderzoek is daarmee niet historisch of louter beschrijvend, maar rechtsfilosofisch en normatief.

Dan wat betreft de Weimarrepubliek als voorafschaduwing van de machtsovername van Adolf Hitler. Hier is veelvuldig aandacht aan besteed in de historische wetenschap. Tevens past dit in de trend van de rechtsfilosofische onderzoeken naar weerbare democratie: de Weimarrepubliek mondde uit in de machtsovername van de nazi's, dus is tevens een belangrijk vertrekpunt voor dergelijk onderzoek. Natuurlijk is de machtsovername door de nazi's – en de vele crises die de Weimarrepubliek te verduren kreeg en die hieraan voorafgingen – een inherent onderdeel van ieder onderzoek dat zich richt op de Weimarrepubliek. In mijn proefschrift zal deze thematiek eveneens aan de orde komen. Echter, niet met het doel om de vraag te beantwoorden of de democratie zich mag verdedigen of met het doel te beschrijven hoe de Weimarrepubliek ten onder ging. Dit proefschrift richt zich het grotere geheel van Weimars democratische theorie. Het poogt hiertoe een rechtsfilosofische analyse te bieden van het democratisch systeem en de vraag naar de inherente zwakten van dat systeem zelf. Hierbij staan theorieën wat betreft het democratisch systeem ten tijde van de Weimarrepubliek centraal.

Tot slot is het belangrijk om op te merken dat dit proefschrift geen intellectuele biografieën presenteert van de opgevoerde filosofen, te weten Hans Kelsen, Carl Schmitt Hermann Heller en Rudolf Smend (waarom specifiek is gekozen voor hun denkbeelden, zie paragraaf 1.2). Hun theorieën en opvattingen worden besproken in het licht van de specifieke situatie van de Weimarrepubliek: de tijd waarin hun theorieën en opvattingen tot ontwikkeling kwamen en waarop zij ook zelf reflecteren. Er is dus ten eerste niet gekozen voor een bespreking van hun gehele levensloop, het afzetten van de verschillende werken tegenover elkaar en het afzetten van verschillende interpretaties uit de secundaire literatuur. Er is tevens niet gekozen voor de bespreking van hun denkbeelden na afloop van de Weimarrepubliek. Wel heb ik gepoogd hun denkbeelden ten tijde van de Weimarrepubliek zo compleet mogelijk te beschrijven en te analyseren.

Samengevat poogt dit proefschrift dus geen nieuwe theorie van weerbare democratie te funderen of bestaande theorieën te onderschrijven of te weerleggen. Voorts is het geen toetsing van de in dit onderzoek opgevoerde theorieën op basis van een vooraf geformuleerd kader of vooraf geformuleerde criteria. Ook is het geen historisch-empirisch proefschrift dat op basis van een beschrijving aan de hand van primaire bronnen tot een nieuw inzicht over de gebeurtenissen te komen of een intellectuele biografie van de opgevoerde schrijvers. Dit onderzoek is voornamelijk een theoretische reflectie op de Weimarrepubliek en het verval van democratie en is daarom ook een

rechtsfilosofische, constitutionele en rechtstheoretische analyse van belangrijke rechtstheoretici ten tijde van de Weimarrepubliek.

